

Ks. dr hab. Piotr Krakowiak, prof. UMK
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Filozofii i Nauk Społecznych,
Katedra Pedagogiki Społecznej i Pracy Socjalnej

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Janiny Krystyny Pawłowskiej, pt. Orientacja religijna i poczucie sensu życia krótko i długoterminowych więźniów recydywistów. Praca doktorska została napisana pod kierunkiem dr hab. prof. UG Mieczysława Cioska, a promotorem pomocniczym był dr Andrzej Piotrowski

Przedstawiono mi do recenzji pracę doktorską liczącą 424 strony, której składowymi są: spis treści, streszczenie po polsku i *summary* - po angielsku, które zastępują tu typowy wstęp, oraz dwie części dzieła, na które składa się 9 rozdziałów. Część teoretyczna liczy 254 strony i zawiera 4 rozdziały. Część badawcza obejmuje opis metodologii, a następnie opis przebiegu 5 badań zrealizowanych w tym projekcie naukowym. Pracę zamykają dyskusja wyników, podsumowanie i ukazanie kierunków dalszych badań, które w tej pracy pełnią rolę formalnego zakończenia. Obszerna i solidnie uporządkowana bibliografia (str. 368-424nn) kończy to dzieło, ale prawdopodobnie przez błąd edycyjny nie została ona umieszczona w spisie treści ocenianej pracy. Praca podzielona została na część teoretyczną i empiryczną, widać logikę strukturze rozdziałów i podrozdziałów. Od strony edycyjnej jest poprawna, choć zdarzają się błędy interpunkcyjne, stylistyczne czy ortograficzne. Wiele z nich jest prawdopodobnie następstwem automatycznych zmian dokonywanych przez komputer przy edycji tekstu, co widać na przykładzie takich powtarzających się wielokrotnie w tekście błędów edycyjnych, jak: *status gou* - str. 12, 73; *wybitnego myślicie*- str. 37; *osobowości*- str. 8, 47, 215, itp.

Celem pracy jest – zgodnie z informacją ze streszczenia: *udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące kształtowania się noetycznego wymiaru osobowości więźniów recydywistów penitencjarnych. Odnoszą się one do jakościowych elementów osobowości u osób skazanych takich jak poczucie sensu życia, orientacja religijna, system wartości, w kontekście strategii radzenia sobie ze stresem oraz dolegliwości więziennych* (str.7). Dobrze zostały dobrane kluczowe pojęcia pracy: więźniowie recydywiści, poczucie sensu, orientacja religijna, noetyczne elementy osobowości, radzenie sobie ze stresem, dolegliwości więzienne, czas uwięzienia. Moim zdaniem do określenia orientacji religijnej i oceny poczucia sensu życia należałoby do słów-kluczy tej pracy włączyć również pojęcie **'duchowość'** – opisywanego w tej pracy, a różnego od doświadczenia religijnego i religijności.

Teoretyczna część pracy to zawarta w 4 rozdziałach obszerna analiza pojęć, trendów i badań związanych z osobowością, religijnością, duchowością i resocjalizacją. Ciekawym jest, że w streszczeniu (zastępującym wstęp pracy i będącym wprowadzeniem w przedstawiane dzieło!) nie ma ani jednego zdania na temat 4 rozdziałów i 254 stron tej pracy. Należy zauważyć i docenić duży wysiłek autorki włożony w odszukanie, zabranie i prezentacje wielu teorii, badań i najnowszych publikacji związanych z analizowaną tematyką. Czytamy: *„przedstawiona praca ma na celu udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące kształtowania się noetycznego wymiaru osobowości więźniów recydywistów penitencjarnych”* (str.7), to osobowość, więźniowie recydywiści (i dolegliwości więzienne), poczucie sensu życia,

P. W.

orientacja religijna i system wartości oraz strategię radzenia sobie ze stresem powinny być obecne w części teoretycznej dzieła i takie 4 główne tematy są w niej istotnie zawarte.

Część teoretyczną pracy otwiera **1 rozdział, zatytułowany: Osobowość, religia i religijność**. Autorka na początku przywołuje potoczną wiedzę o osobowości i jej funkcjach, Czy to jako „ukłon” w stronę tych czytelników, którzy nie są zaznajomieni z teoriami osobowości? To dla mnie jedyne wytłumaczenie takiego rozpoczęcia tego rozdziału. *Naukowe rozumienie osobowości różni się w zasadniczy sposób (...) od potocznych przekonań (...), a elementami wspólnymi jest główny obiekt rozważań oraz wpisywanie się w kategorię wiedzy racjonalnej oraz funkcje orientacyjna, afektywna, tożsamościowa, sensotwórcza czy eksplanacyjna* (str.15). Nie jest to najbardziej odkrywczy początek rozdziału dotyczącego osobowości, ale szanując metodologię prezentacji teorii podążamy dalej. Naukowe podejście do rozumienia osoby i osobowości to kolejny krok 1 rozdziału, w którym autorka ukazuje bogactwo teorii i badań poświęconych osobowości. Słusznie mówiąc o roli światopoglądu o podłożu filozoficznym, przywołując Allporta z opinią, że każdy psycholog skłania się ku jakiemuś stanowisku ontologicznemu. Dobrze, że przypomniano o zamieszczeniu terminologicznym związanym z równoznacznym traktowaniem osoby czy osobowości, często stosowanych zamiennie. Osobowość jako konstrukt teoretyczny to wielorakie zagadnienie, bo psychologia posiada wiele teorii życia psychicznego i różne typologie osobowości. Ogólny podział teorii osobowości uwzględniający dylemat „osoba–sytuacja” został dobrze powiązany z rozterkami filozoficznymi odnoszącymi się do relacji *Ja ze światem*, i jednym z podstawowych problemów filozoficznych, czyli podejściami Platona i Arystotelesa. Porządkującym tok rozważań jest wykaz związany z wymogami formalnymi wobec teorii osobowości, choć i tu nie ma pełnej zgodności do tego czym one są. Zestawienie różnych aspektów decydujących o naukowości teorii osobowości zostały dobrze opisane i uzupełnione. Model za autorami New Big Five pozwala uchwycić relacje w jakich pozostają wymiary osobowości w kontekstach kulturowych i ewolucyjnych. Długie rozważania zakończył ciekawy schemat autorski - opracowanie własne na podstawie Pals, McAdams (2006) na str. 35 - cenna pomoc dla tych, którzy zagubili się przy meandrach rozważań tej części pracy.

Osobowość a religijność to kolejny element analiz w pierwszym rozdziale. Autorka najpierw napisała o pojęciu religii i religijności jako przedmiocie badań w psychologii, a następnie zatrzymała się nad religijnością jako istotnym „składnikiem” osobowości, na końcu przedstawiając jakościowe czynniki motywujące i modyfikujące przekonania religijne. Ciekawe w tej części było opracowanie własne, gdzie autorka zrobiła krótkie zestawienie najpopularniejszych w literaturze źródeł pojęcia „religia” (tabela nr 1, str. 38). Po wyjaśnieniu jakimi aspektami religijności i w jakim zakresie interesuje się psychologia, autorka konkluduje słowami, które warto przytoczyć: *zadaniem psychologii religii jest obiektywne wyjaśnienie, dlaczego ludzie wierzą w nadprzyrodzoność i jak ta wiara przekłada się na funkcjonowanie w rzeczywistości przyrodzonej. Wobec tego zadania stawali najwybitniejsi badacze psychologii i odnosiły się do badania jej fenomenu również najważniejsze paradygmaty psychologiczne, w tym szczególnie ważna teoria osobowości*. (str. 43). Opisując w kolejnej części pracy religijność jako składnik osobowości, autorka przywołuje Piedmont i Wilkins (2013) mówiących, iż religijność i duchowość są fenomenami obecnymi w każdej cywilizacji, będąc unikatową cechą

ludzką, a liczne badania pokazują wpływ religijności na wiele zmiennych psychologicznych w konstruktach osobowości. Autorka zapowiada treści odnoszące się do teorii psychologii religii, przywołując przedstawicieli wielkich teorii psychologicznych: Jamesa, Maslowa i Allporta. Dalej przez analizę formalnych elementów osobowości zawartych w koncepcji New Big Five (NBF) autorka za McAdams & Olson (2010) dowodzi, że religijność i nadawanie sensu życia należałoby rozumieć jako najwyższy poziom organizacji osobowości, który kształtuje się w okresie późnej adolescencji (str. 46) . Kolejne części I rozdziału: *Osobowość jak zbiór formalnych czynników a religijność* (str. 46-50) oraz *Osobowości jako zbiór elementów jakościowych a religijność* (str. 50-54) są dowodem erudycji i pracowitości autorki. Także informacje zawarte w podpunktach Jakościowe czynniki motywacyjne i czynniki modyfikujące przekonania religijne w kontekście funkcjonowania osobowości (str. 54-68), Jakościowe czynniki osobowości - motywacyjne a przekonania religijne (potrzeby psychiczne, wartości, emocje i uczucia), czy Jakościowe czynniki osobowości - modyfikujące przekonania religijne (lęk, mechanizmy obronne (str.77-82) są potrzebne w tej pracy, jednak sam enumeratywny sposób ich przedstawienia, jak i brak refleksji kończącej ten rozległy rozdział są brakami, które zauważam z żalem wobec dużej pracy włożonej w wyszukanie i przedstawienie tych treści. Zakończenie rozdziału, będące swego rodzaju rekapitulacją z perspektywy autorki dodałoby wiele, jednak brak tego elementu jest dla mnie niewykorzystaną szansą do autorefleksji.

Rozdział II nosi tytuł: *Religia i religijność w ujęciu przedstawicieli Wielkich Teorii Psychologicznych*. Autorka słusznie odsyła zainteresowanych historią dyskursu do publikacji, którą wydał Szmyd, ale nie podaje odniesienia w przypisie (str. 82). Publikacja ta jest jednak umieszczona w bibliografii (str. 418). Przedstawiając teorie psychoanalityczne (str. 83-92) w sposób należyty ukazano wpływ ich przedstawicieli na rozwój psychologii religii. Ciekawie podsumowuje dociekania autorska Tabela 3 - Obraz opisanej przez Freuda analogii pomiędzy zachowanymi zaradczyimi o charakterze religijnym u ludów pierwotnych i zachowania zaradcze u ludzi współczesnych z nerwicą (str. 88). Następne są teorie behawioralne i poznawcze (str. 93-103), a także najszerzej opisane teorie humanistyczne-transpersonalne (str. 103-120) oraz teorie biologiczne (str. 120-135). Zabrakło mi jednak i tutaj autorskiej konkluzji rozdziału, która wskazywałaby jasno grupę teorii najbliższą poglądom i praktyce klinicznej autorki. Czytając domyślałem się, że są to teorie humanistyczne-transpersonalne, a szczególnie teorie Frankla, ale brak podkreślenia tego w podsumowaniu uważam za kolejną niewykorzystaną szansę, bo chciałbym być pewny, które teorie są najbliższe warsztatowi badaczki. Zabrakło autorefleksji będącej osobistym podsumowaniem.

III Rozdział recenzowanego dzieła nosi tytuł: *Osobowość a potrzeba sensu życia jako element dynamizujący zachowanie*. Nie mam zastrzeżeń do pierwszej części, a ciekawe poznawczo w kontekście pytań o sens życia w tej pracy są rozważania pt.: *Potrzeba sensu życia w strukturze ludzkich potrzeb*. W kolejnym etapie rozdziału, przy opisie poczucia sensu życia i religijności, Tabela 4 dobrze zbiera pytania egzystencjalne odnoszące się do wszystkich potrzeb. Warto przytoczyć konkluzję autorki do tej części: *religijność jest szczególnym źródłem sensu życia ze względu na swoją wszechstronność, dostępność, adekwatność, elementy transcendentne oraz współwystępowanie wszystkich tych cech jednocześnie. (...) Religia nadaje sensu każdej sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej. Jest katalizatorem sensu, koniecznym systemem znaczeń. (...) Religijność jak żadna inna narracja kulturowa pozwala na realizację wszystkich potrzeb deficytu i wzrostu, na poziomie faktycznym i nooetycznym.* (str.170). Ta

Ru

część pracy pozytywnie odróżnia się od poprzednich etapów rozważań teoretycznych, co pokazuje, że nad analizą tych treści i refleksją autorka spędziła więcej czasu.

Podobnie wygląda rzecz z kolejnym fragmentem rozdziału, gdzie zostały przywołane sądy dotyczące związku poczucia sensu z radzeniem sobie człowieka w sytuacjach trudnych. Przywoływane tu wyniki ukazują, jak ważne jest przyjęcie perspektywy potrzeb religijnych we wspieraniu człowieka w sytuacji trudnej, a autorka słusznie uważa, iż koniecznym jest uwzględnianie trzech „warunków” osobowości Frankla – somatycznych, psychicznych i duchowych, aby wspierać człowieka w podtrzymaniu jego dobrostanu oraz rozwoju. Cenne po analizie są osobiste odniesienia, że włączenie egzystencjalnych zmiennych motywujących i modyfikujących, takich jak orientacja religijna i poczucie sensu życia, jest uzasadnione w badaniach. Autorka celnie odnosi się tutaj do swojego planu badawczego w słowach: *Sądzę, że przyjęta przeze mnie rama teoretyczna, czyli model motywacyjno-przekonaniowy może być źródłem pytań oraz hipotez badawczych odnoszących się do podjętego tematu pracy. Może też wносить nową perspektywę w opisanie sytuacji grupy badanych więźniów.* (str. 176). Na następnych stronach, po informacji, że istnieje wiele narzędzi do oceny i pomiaru przekonań religijnych, motywacji i zaangażowania, stosowanych w badaniu relacji między religią a poczuciem sensu, autorka przedstawiła narzędzia pomiaru zmiennych, czyli orientacji religijnych i poczucia sensu życia w badaniach własnych. Spośród około 125 narzędzi pomiarowych, czyli testów i kwestionariuszy, które zidentyfikowali Hill i Pargament (2008), autorka do swojej pracy wybrała narzędzie cechujące się zadowalającą trafnością i rzetelnością. Inwentarz Życia Religijnego (IWZ) został przedstawiony szczegółowo (str. 176-179), co jest dobrym wprowadzeniem do badań własnych.

Ostatni, IV rozdział teoretyczny nosi tytuł: *Kara pozbawienia wolności oraz religia w życiu więźniów i ich poczucie sensu życia.* Autorka, po wcześniejszym wyjaśnieniu ochronnej roli potrzeb egzystencjonalnych (religijnych i poczucia sensu) dla rozwoju i zdrowia osobowości szczególnie w sytuacjach trudnych, postanowiła zacząć od przedstawienia celu i funkcji decydujących o kształcie kary pozbawienia wolności. Uczyniła to we fragmencie: *Kara pozbawienia wolności: funkcje, dolegliwości i jej wymiar temporalny*, dowodząc, że karanie i nagradzanie to zachowanie zachodzące zawsze w przestrzeni osobowej, a oba działania stanowią przedmiot zainteresowania psychologii i pedagogiki. Dobrze zostały opisane dolegliwości kary związanej z prizonizacją i ich wpływ na sytuację skazanego. Istotą kary pozbawienia wolności jest sprawienie dolegliwości sprawcy bezprawnego czynu, co przywołani Baj i Bober (2012) dzielą na cztery główne cele uwięzienia. Także dziewięć funkcji kary pozbawienia wolności, które opisał Warylewski (2006) pomagają zrozumieć to zagadnienie, ale najpełniej wyjaśnia to Tabela 5, pt.: *Funkcja kary, etap jej wykonywania oraz realizacja celu* – kolejne dobre autorskie opracowanie (str. 185). Pytanie o misję resocjalizacyjną i potrzebę wyjaśnienia zróżnicowanych reakcji więźniów na karę pozbawienia wolności kończy tę część pracy. Za tytułem: *Zróżnicowanie społeczności więźniów* kryje się przedstawienie zróżnicowania społeczności więźniów, z przydatnymi tabelami wg danych z Centralnego Zarządu Służby Więziennej (str. 200-204, Tabele 7-9). Ważne są także dane zawarte w podpunkcie: *Stan zdrowia fizycznego i psychicznego więźniów oraz liczebność osób uzależnionych*. Istotnym problemem związanym z odosobnieniem i pracą psychologa jest duża liczebność grup skazanych kwalifikowanych do programu terapeutycznego. To wyzwanie zarówno dla zarządzających ośrodkami odosobnienia, ale także dla wychowawców i

P. U.

psychologów, realizujących programy terapeutyczne dla osadzonych. Najczęstsze grupy zaburzeń psychologicznych więźniów, z zaburzeniami osobowości, w tym szczególnie z zaburzeniami *borderline*, cechami osobowości antyspołecznej są jakby dołączone i niepotrzebnie tak szczegółowo opisane. Autorka wykazuje się wiedzą, przywołując badania tego zagadnienia, ale o wiele cenniejsze dla dysertacji doktorskiej jest odwołanie się do osobistych doświadczeń z pracy klinicznej. Te pojawiają się w konkluzji tej części: *Zaburzenia osobowości – nie tylko antyspołeczne- pojawiać się mogą w okresie adolescencji (...). Moje doświadczenie w pracy z osobami przejawiającymi te zaburzenia pozwala mi powiedzieć, że zmiana ich cech wymaga dużego wysiłku i zaangażowania zarówno ze strony psychoterapeuty jak i poszukującego pomocy oraz wsparcia* (str. 217). Autorka za Szcześniakiem (2016) wskazuje, że przyjęcie na terapię zależy od wymiaru kary, wieku i powrotności, a najdłużej na terapię czekają recydywiści. Młodociani oraz karani po raz pierwszy mają pierwszeństwo, bo wobec nich rokowania skuteczności terapii są najwyższe. To kolejny dowód obsadzenia autorki w praktyce pomocy penitencjarnej, podobnie jak jej końcowa opinia, że osoby będące pacjentami wymagają odmiennego sposobu postępowania resocjalizacyjnego, co na miarę możliwości uwzględniają zespoły zarządzające funkcjonowaniem polskich zakładów karnych i aresztów śledczych.

Rozdział jest ciekawy poznawczo dla tych, którzy na co dzień nie stykają się z problemami resocjalizacji i izolacji. *Duszpasterstwo więzienne: rys historyczny oraz regulacje prawne obce i polskie* to podrozdział, który na 12 stronach opisuje zarówno historię opieki nad skazanymi (ta część mogłaby być krótsza), jak i współczesne zadania kapelanów w miejscach odosobnienia. Autorka przypomina o roli kapelana jako osoby pełniącej ważne funkcje w społeczności więziennej. Zaliczyć do nich można oddziaływanie na sferę - pastoralną, korekcyjno-oddziałyującą i organizacyjno-integrującą. Są tam również działania skierowane do pracowników służby penitencjarnej, a także działania na zewnątrz, jak pielgrzymki skazanych, czy wolontariat hospicyjny więźniów, rozpoczęty w Gdańsku i z powodzeniem realizowany w całej Polsce. Warte do zacytowania są słowa autorki dotyczące misji kapelana: *„duchowny jest osobą, która poszerza przestrzeń wolności na terenie zakładu nie tylko wewnątrz, ale i zewnątrz. Docierając do sfery duchowej skazanego uświadamia mu nie tylko potencjał zła, ale i dobra, który w nim jest. Głównym celem duszpasterza jest przywrócenie osoby do życia w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym poprzez wspieranie rozwoju religijnego* (str. 231). Ten fragment uważam za cenny, tym bardziej że napisany przez pracującą ze skazanymi psycholożkę. Życzyłbym wszystkim kapelanom więziennym takiego rozumienia ich posługi, a wszystkim psychologom i wychowawcom penitencjarnym – dobrej współpracy z kapelanami, zamiast rywalizacji. Ważna z punktu widzenia tytułu pracy jest kolejna część tego rozdziału zatytułowana: *Poczucie sensu życia więźniów; badania empiryczne*. Autorka przywołuje badania O'Donnell (2014), Janga i współpracowników (2017) dowodzących, że egzystencjalna sytuacja kryzysu, może wywołać transformację tożsamości na poziomie poznawczym, emocjonalnym i egzystencjalnym. Badania Harvey (2011) dotyczyły młodocianych osadzonych, a badań podejmujących temat sensu życia więźniów długoterminowych jest niewiele. Wyjątkiem jest praca Silvy (2014), który wykorzystał metodę jakościowej interpretacji metasyntezy (QIMS - Qualitative Interpretive Meta Synthesis), która umożliwiła wykorzystanie istniejących wyników badań jakościowych. Stres towarzyszący

uwięzieniu, zbadany przez Wolff, Morgan i Shi (2013), badania Mashi i Gibson (2012), czy sugestia istnienia profilu egzystencjalnego, zapobiegającego powstawaniu próżni życiowej w badaniach Vanhooren, Leijssen, Dezutter (2016a), to dobrze opisane zmagania badaczy. Druga grupa przedstawionych badań była związana z pożądanym niższym odsetkiem przestępczości powrotnej przez Elisha i in. (2013), Warda i Browna (2004). Autorka słusznie weryfikuje wnioski płynące z badań międzynarodowych przeglądem badań poczucia sensu życiu polskich skazanych, prezentując je wszystkie (Niewiadomska, Chwaszcz, 2010; Nowak, 1998; Szałański, 1998; Pawłowska, 2018). Niewiadomska i Chwaszcz w 2010 przeprowadziły badania nad noetycznym wymiarem funkcjonowania skazanych, a wyniki – jak napisała autorka - *uprawomocniają wniosek o zależności pomiędzy nasileniem frustracji egzystencjonalnej a obniżonym ogólnym sensem życia, współwystępującym z powrotnością do przestępczości* (str. 241).

Przegląd polskich i międzynarodowych badań zaprowadził autorkę do wniosku wartego zacytowania: *destrukcyjne dla dotychczasowej linii życia wydarzenie jakim jest wyrok kary pozbawienia wolności, może być powodem utraty lub naruszenia poczucia sensu, zmuszającym więźnia do podjęcia wysiłku w jego poszukiwaniu* (str. 242). Kolejną grupą badań opisanych w pracy są te, które opisują religijność więźniów jako źródło poczucia sensu życia. Kluczem wyboru przedstawionych badań empirycznych była aprobatą ze strony świata akademickiego na poziomie międzynarodowej i polskiej myśli penitencjarnej. Opracowanie Lasocika (1993) rozpoczęło ten przegląd, o roli praktyk religijnych więźniów w zakładzie karnym, a ich porównanie z wnioskami badań Skrzypczak (1997) zdają się potwierdzać przypuszczenie o ochronnej roli religijności dla jej zdolności sensotwórczej. Praca Cieślaka (1994) ukazała jak więźniowie konstruują przekonania o prowiniencji i obowiązku wypełnienia praw moralnych, po niej autorka analizowała problematykę religijności skazanych z perspektywy zróżnicowania wymiarem kary i wieku skazanych, podjętą przez Urbanka (2007). Sakowicz (2007, 2009) badał skazanych pod względem zaangażowania religijnego, kwestię tożsamości religijnej opisali Romanowicz i Tomczyszyn (2015), natomiast wątek religijnych strategii radzenia w złożonej sytuacji trudnej podjęli niedawno Talik i Skowroński (2018). Ostatnim badaniem sytuacji egzystencjalnej polskich więźniów przywołanym w tej części była analiza Skowrońskiego i Domżałskiej (2018), dotycząca zrozumienia życia duchowego osób odbywających karę pozbawienia wolności. Pozbawieni wolności charakteryzują się uboższym życiem duchowym niż osoby niekarane, ale zaangażowanie religijne więźniów obniżało ich poczucie lęku, agresję i depresję. Autorka celnie wyprowadza wnioski na temat życia religijnego polskich skazanych z opisanych badań. Kolejne strony są poświęcone są międzynarodowym badaniom, z których wnioski autorka poprawnie przedstawia i analizuje, wykazując dobrą znajomość analizowanej tematyki. Ostatnie badanie to praca, w której Jang, Johnson, Hays, Hallett, i Duwe (2017), badali sposób kształtowania się perspektywy egzystencjalnej skazanych, a dowiedli istnienia relacji między religijnością a zmianą poznawczą i egzystencjalną. Autorka pisze: *Związek między religijnością, a poznawczą, emocjonalną i egzystencjalną przemianą oraz krystalizacją niezadowolenia z dotychczasowego życia, został w pewnym stopniu potwierdzony. Znacząco to, że transformacja duchowa, sprzyja przyjęciu zasady rzeczywistości i własnej winy, co pozwala na dokonaniu realnej zmiany w życiu* (str. 255).

W zakończeniu części teoretycznej czytamy, że jedną z najważniejszych funkcji religii jest nadawanie sensu życiu, a rola sensotwórcza jest szczególnie wyraźna w sytuacjach trudnych. Religijność posiada potencjał wspierający integrację i dojrzewanie osobowości, jest potrzebna człowiekowi do rozwoju i życia. Pozytywne religijne strategie radzenia obniżają dolegliwości więzienne, a przekonania religijne decydują o tym, jak kształtuje się postawa wobec rzeczywistości wewnętrznej i zewnętrznej, szczególnie w odniesieniu do akceptacji kary i winy, ale też wzbudzania nadziei. Szczególną rolę w pozytywnym spostrzeganiu szans na poprawę i realne skutki w przemianie moralnej mają religijne praktyki wspólnotowe. Potwierdza to fakt, że skazany w procesie religijnego wzrastania opuszcza psychiczny azyl egotycznych wartości na rzecz preferowania wartości społecznych, takich jak przebaczenie, życzliwość czy wdzięczność. Zdaniem autorki *religijność wpływa na poczucie sensu życia i decyduje o lepszym przystosowaniu do warunków trudnych w zakładzie, ale i poza nim* (str. 256). Po tych słowach zaproszenia do weryfikacji prawdziwości tych tez, popartych teorią polskich i międzynarodowych badań, autorka opisuje badania własne w kolejnej części pracy.

Drugą – badawczą część pracy, rozpoczyna Rozdział V pt. *Badania własne, a problemy, hipotezy i pytania badawcze*, które zostały przedstawione w sposób jasny i czytelny. Jedynym wspólnym zastrzeżeniem do pięciu pytań byłaby propozycja zastąpienia kierującego w stronę odpowiedzi ogólnych (tak/nie) słowa ‘czy’ na ‘w jaki sposób’ lub podobnych. Także przesłanki teoretyczne, przewidywania i ustalenia empiryczne o wyjątkowej sytuacji życiowej uwięzienia i długotrwałego odosobnienia zostały poprawnie sformułowane. Autorka zdradza, że przedstawione sugestie teoretyczne i badawcze, zadecydowały o sposobie przeprowadzanych analiz, składających się z pięciu części. Część pierwsza: Badanie I, odnosi się do pierwszego pytania badawczego dotyczącego zróżnicowania więźniów i mężczyzn wolnych w celu weryfikacji hipotez 1-5. Badania II, III, IV i V dotyczyły wyłącznie więźniów recydywistów, odnosząc się do odpowiednich pytań badawczych, co zostało poprawnie wyjaśnione czytelnikom. Metody badań to metody kwestionariuszowe, dane przedstawione mają charakter ilościowy, a w opracowaniu statycznym wykorzystano oprogramowanie IBM SPSS Statistics 25 oraz R. Badania na więźniach przeprowadzono na terenie 3 jednostek penitencjarnych znajdujących się w dwóch województwach, w latach 2017 – 2019. Wyboru jednostek penitencjarnych dokonano na podstawie ich przeznaczenia, czyli profilu izolacji skazanych recydywistów penitencjarnych. Procedura badania była celowym doбором próby badawczej, próba z populacji nigdy niekaranych mężczyzn była dopasowana wedle wieku, wykształcenia do próby skazanych. Czytamy, że *sposób przeprowadzenia badania był dokonany z najwyższą starannością o zachowanie anonimowości, możliwości diagnozy ewentualnych zakłóceń w pomiarze i komfortu wypełniania kwestionariuszy przez respondentów* (str. 261). Opisana w kolejnej części operacjonalizacja zmiennych w badaniu: religijności, poczucia sensu życia, wartości, stopnia dolegliwości oraz strategii radzenia sobie z dolegliwościami i sytuacją trudną oraz dolegliwości więzienne została przeprowadzona poprawnie dla każdej ze zmiennych, ze szczegółową i czytelną analizą. Warto zauważyć, że do pomiaru zmiennej: dolegliwości więzienne wykorzystany został przez autorkę eksperymentalny kwestionariusz DW, autorstwa Cioska (2001). Narzędzie to uzyskało satysfakcjonujące parametry psychometryczne, składając się z 45 twierdzeń, na które badani mogą odpowiadać – prawda lub nieprawda, inwentarz ten pozwala na ocenę ogólnego stopnia

dolegliwości więziennych. W koniecznym skrócie zostaną w tej recenzji przeanalizowane kolejne badania.

Związek orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu życia i jego źródeł, systemu preferowanych wartości, strategii radzenia sobie ze stresem - wśród więźniów recydywistów i mężczyzn nigdy niekaranych – taki tytuł nosi **I badanie** tej pracy. W oparciu o literaturę przedmiotu i intuicję badawczą autorka postawiła pytanie i hipotezy badawcze: Czy badani więźniowie recydywiści różnią się w sposób znaczący od mężczyzn nigdy niekaranych pod względem: orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu życia i jego źródeł, systemu preferowanych wartości, strategii radzenia sobie ze stresem? Sformułowano 5 hipotez i opisano je poprawnie. Właściwy był opis badanych grup obejmujących 413 mężczyzn w wieku od 18-87, w tym *Grupa więźniów* (257 mężczyzn, w wieku od 20-78) i *Grupa mężczyzn wolnych* (156 mężczyzn, w wieku od 18-69). Solidne przedstawienie narzędzi badawczych, w tym Inwentarz Życia Religijnego, Batsona (1976) w polskiej adaptacji Sochy (1991; 1999), Kwestionariusz Osobistego Profilu Sensu (Personal Meaning Profile) Wonga (1998) w polskiej adaptacji Kroka (2005). *Wartości* były zmierzone Krótką Skalą Wartości Schwartza, będącą zmodyfikowaną formą oryginalnej skali (Lindeman, Verkasalo, 2005), a także Inwentarz do pomiaru radzenia sobie ze stresem Mini-COPE w polskiej wersji (Juczyński, Ogińska-Bulik, 2012). Wśród narzędzi nie zabrakło też *metryczki* - zawierającej pytanie o płeć, wiek, stan cywilny, wykształcenie, wyznanie osoby badanej. Analiza statystyczna została przeprowadzona poprawnie, a wyniki zostały czytelnie przedstawione (Tabela 13). Analizy wykazały, że karani mężczyźni częściej przejawiają orientację religijną wewnętrzną, zewnętrzną i poszukującą niż mężczyźni wolni. Dominującą orientacją religijną, zarówno wśród więźniów jak i mężczyzn nigdy niekaranych, była orientacja zewnętrzna, co przedstawiono w Tabeli 14. W kolejnych tabelach (15-24) czytelnie przedstawiono wyniki następujących testów. Dyskusja wyników potwierdziła odpowiedzi pierwszego etapu badań: czy badani więźniowie różnią się od mężczyzn nigdy niekaranych pod względem orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu i jego źródeł, systemu preferowanych wartości oraz strategii radzenia sobie ze stresem. Hipotezy postawione w części badawczej znalazły częściowe potwierdzenie: Hipoteza (H1) odnosząca się do przejawianych orientacji religijnych nie została w pełni potwierdzona. Wbrew temu co zakładano, różnica między skazanymi a wolnymi nie odnosiła się do powszechności występowania orientacji wewnętrznej i zewnętrznej. Badani więźniowie charakteryzowali się niższym poczuciem sensu życia niż mężczyźni wolni, zgodnie z przyjętą hipotezą (H2). Hipoteza (H3) dotycząca różnic w źródłach poczucia sensu życia więźniów i mężczyzn wolnych częściowo została potwierdzona. Kolejna kwestia podejmowana w tej analizie dotyczyła oceny różnic w preferowanych wartościach rozumianych jako czynniki dynamizujących i motywacyjnych funkcjonowanie psychiczne więźniów i mężczyzn wolnych. Hipoteza (H4) stawiana w badaniu znalazła częściowe potwierdzenie. Równie ważną kwestią było sprawdzenie czy więźniowie będą różnić się od mężczyzn wolnych ze względu na stosowane strategie radzenia sobie ze stresem. Hipoteza (H5) znalazła częściowe potwierdzenie, gdyż więźniowie faktycznie różnią się pod względem strategii radzenia od mężczyzn wolnych. Podsumowując autorka napisała, że więźniowie charakteryzują się bardziej binarnym ustosunkowaniem się do orientacji religijnej, a najpowszechniej przejawianą orientacją jest orientacja zewnętrzna. Ich poczucie sensu życia jest niższe niż w populacji osób

niekaranych, co może mieć związek z korzystaniem z mniej adaptacyjnych źródeł sensu, które mają charakter raczej autystyczny niż społeczny. Wartości przez nich preferowane są tego również odzwierciedleniem, gdyż odnoszą się do perspektywy osobistej w większym stopniu niż społecznej. Zaś style radzenia sobie ze stresem mają charakter pasywny i są przejawem potrzeby redukcji emocjonalnych napięć niż faktycznej zmiany okoliczności trudnych i podtrzymywaniem relacji z środowiskiem społecznym, kulturowym. Badanie, jego opis i dyskusję hipotez badawczych oceniam pozytywnie.

Badanie II zostało zatytułowane: *Związek orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu życia i jego źródeł, systemu preferowanych wartości, strategii radzenia sobie ze stresem - wśród więźniów recydywistów z perspektywy wysokości orzeczonej kary*. Postawiono pytanie: Czy więźniowie pod względem wysokości orzeczonej przez sąd kary pozbawienia wolności (poniżej 15 lat; powyżej 15 lat do 30 lat pozbawienia wolności; dożywocia), a więc z perspektywy przewidzianego okresu pobytu w więzieniu różnią się pomiędzy sobą w zakresie: orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu życia i jego źródeł, systemu preferowanych wartości, strategii radzenia sobie ze stresem, stopień odczuwanych dolegliwości więziennych? Hipotezy badawcze H6-H11 właściwie opisano, przedstawiono narzędzia badawcze, opisano analizę statystyczną, a wyniki przedstawiono w czytelnych Tabelach 25-40. W dyskusji wyników autorka mówi o zaobserwowanych relacjach pomiędzy zasądzonym wyrokiem a przejawianą orientacją religijną, uzyskane wyniki potwierdzają częściowo przyjętą hipotezę (H6). Potwierdziły też pewne elementy ustaleń, ale częściowo odmienne od przyjętej hipotezy w badaniu (H7), gdyż okazuje się, że im dłuższa perspektywa osadzenia tym wyższe poczucia sensu życia. Autorka poprzez badania ustaliła, że więźniowie skazani na kary dłuższe preferują źródła poczucia sensu odpowiadające perspektywie długoterminowej i indywidualnej, co częściowo potwierdza przyjętą hipotezę (H8). Wartości preferowane przez więźniów różnią się, gdy uwzględnimy przewidziany okres odbywania kary i niemalże całkowicie pokrywają się z zakładaną hipotezą (H9). Obecne badania, obejmujące grupy więźniów zróżnicowane ze względu na długość przewidzianego czasu kary pozbawienia wolności, potwierdziły wcześniejsze wnioski z badań i są częściowo zgodne z założoną hipotezą (H 10). Poczucie dolegliwości więziennych było zdecydowanie niższe dla więźniów osadzonych dożywotnio niż dla pozostałych więźniów, co każe odrzucić przyjętą hipotezę (H11). Ukazuje to, że świadomość długości kary, może zmniejszać dolegliwości więzienne. Autorka kończy wnioskiem z tego badania: *Strategie radzenia sobie ze stresem są pod wpływem zmiennej niezależnej, a najbardziej efektywne to akceptacja sytuacji życiowej oraz strategia zwrotu ku religii i jej zewnętrzna orientacja wraz z preferencją wartości konserwatywnych i przekraczających potrzeby. Ja tworzą funkcjonalne przystawanie do sytuacji izolacji. Natomiast dolegliwości więziennej są najbardziej dotkliwe dla więźniów o krótkich karach, a najmniejsze dla więźniów dożywotnich* (str. 307).

W III badaniu analizowany był związek orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu życia i jego źródeł, systemu preferowanych wartości, strategii radzenia sobie ze stresem - wśród więźniów recydywistów z perspektywy długości odbytej kary. Poprawnie sformułowano pytanie: Czy więźniowie pod względem odbytego czasu izolacji więziennej co najmniej 5 lat, co najmniej 10 lat, oraz co najmniej 15 lat i więcej różnią się pomiędzy sobą w sposób istotny pod względem: orientacji religijnej, ogólnego poczucia sensu życia i jego źródeł, systemu

preferowanych wartości, strategii radzenie sobie ze stresem, stopień odczuwanych dolegliwości więziennych? Hipotezy badawcze (H12-17) zostały poprawnie sformułowane. Właściwie opisano grupy badane, dobrze została przeprowadzona analiza statystyczna. Wyniki przedstawiono w Tabelach 41-54, a w dyskusji wyników odniesiono się do hipotez. Autorka pisze, iż w badaniu udowodniła istnienie relacji pomiędzy pozostałymi orientacjami religijnymi a długością odbytego wyroku, co pozwala na przyjęcie założonej hipotezy (H12). Z jej obserwacji wynikło, że istotnie w pierwszych latach przebywania w więzieniu obniża się poczucie sensu życia, natomiast po upływie 5 lat dochodzi do korzystanej zmiany, co każe odrzucić hipotezę przyjętą w badaniu (H13). Dostrzeżono tendencję wśród osób, które przebywają w zakładzie karnym do 5 lat, do znacznie rzadszego korzystania ze źródeł sensu, co pozwala częściowo przyjąć hipotezę (H14). Ukazuje to, że źródła sensu więźniów, którzy spędzili mniejszą ilość czasu w izolacji, są nieróżnorodne, przez co założona hipoteza o relacji pomiędzy długością odbywania kary a preferowanymi wartościami znalazła częściowe potwierdzenie (H15). W niniejszym badaniu zaobserwowana została różnica w stylach choć nie strategiach radzenia sobie ze stresem dla poszczególnych okresów osadzenia, co pozwala jedynie na częściowe przyjęcia założonej hipotezy (H16). Ostatnia stawiana hipoteza zakładała, że im dłuższy czas pobytu więźniów w zakładzie tym większy poziom poczucia dolegliwości izolacji więziennej (H17), została w pełni odrzucona, gdyż w badaniu nie zaobserwowano zróżnicowania dolegliwości więziennych ze względu na czas trwania osadzenia.

*Analiza kształtowania się orientacji religijnej wśród więźniów recydywistów – to temat badania IV. Postawiono pytanie: Czy orientacja religijna więźniów zmienia się – a jeśli tak to w jaki sposób - wraz z ich: wiekiem, sytuacją osadzenia - wysokością orzeczonego wyroku, odbytego czasu izolacji więziennej, poczuciem dolegliwości więziennych, ogólnym poczuciem sensu życia i jego źródła; systemem preferowanych wartości; strategiami radzenia sobie ze stresem? Postawiono hipotezy badawcze H18-26. Poprawnie opisano grupy badane, narzędzia badawcze i analizę statystyczną, a wyniki zawarto w tabelach 55-58. Z dyskusji wyników wynika, że dominującą wartością wśród skazanych jest religijność zewnętrzna, rzadziej poszukującą, a zupełnie rzadką wewnętrzną, co jest w zgodzie z przyjętą hipotezą (H18). Wbrew oczekiwaniom, wyniki nie pozwoliły na przyjęcie hipotezy (H19), gdyż przewidywania, że im starsi więźniowie tym częściej przejawiają orientację religijną wewnętrzną okazały się nieprawdziwe. Także kolejne hipotezy zostały w podobny sposób opisane, a wyniki poparto także odniesieniami do teorii. Na koniec oddajmy głos autorce: *Czas podsumować jakie zmienne psychologiczne w zakładzie karnym będą sprzyjać ujawnianiu się orientacji wewnętrznej. Na poziomie motywacyjnym ważnymi predyktorami będą wartości i źródła sensu życia wzmacniające strukturę „Ja”. Skoncentrowanie raczej na wewnętrznej dynamice w sytuacji ekspozycji społecznej i nieprzypisywanie wysokiej wagi relacjom społecznym, ani w sytuacji krzywdy czy naruszenia norm zasadzie sprawiedliwości. Zaś z pewnością wysoka wartość przypisywana źródłom duchowym i pozytywnej ocenie sferze sacrum, będzie wspierała wewnętrzną religijność. Adaptacyjna, niehedonistyczna strategia skoncentrowania na problemie również silnie wpływa na dojrzałą wewnętrzną formę religijnej postawy. Wzorzec ujawniony ukazuje, że jest to motywacja religijna, znacznie bardziej podobna - z perspektywy psychologicznej do religijności poszukującej niż instrumentalnej (str. 350).**

R. W.

Badanie V zatytułowano: *Analiza kształtowania się poczucia sensu życia wśród więźniów recydywistów*. Rozpoczęto od pytania: Czy poczucie sensu życia więźniów zmienia się – a jeśli tak, to w jaki sposób – wraz z ich: sytuacją osadzenia (wysokością orzeczonego wyroku, odbytego czasu izolacji więziennej, poczuciem dolegliwości więziennych); orientacją religijną; systemem preferowanych wartości; strategiami radzenia sobie ze stresem? Hipotezy badawcze (H27-32) sformułowano poprawnie, przedstawiając następnie badane grupy, narzędzia badawcze i analizy statystyczne, zebrane w Tabelach 59- 60. W dyskusji wyników przedstawiono, że realna długość obytej kary w sposób istotny wpływa na kształtowanie się sensu, co nakazuje przyjęcie hipotezy (H27), a odrzucenie (H28, H29). Na podstawie ustaleń autorki należy uznać, że im dłuższy czas pobytu w zamkniętym zakładzie karnym tym wyższe poczucie sensu. Uzyskane wyniki pozwalają na przyjęcie hipotezy badawczej w całości (H31). Zgodnie z założoną hipotezą (H32), strategia oparta na unikaniu ma negatywny wpływ na kształtowanie się poczucia sensu życia. Ostatnią zmienną i w najwyższym stopniu decydującą o ujawnianiu się poczucia sensu życia w zakładzie karnym jest obecność wewnętrznej orientacji religijnej, co w pełni potwierdza założoną hipotezę (H30). Wnioski kończące warto przytoczyć: *Na podstawie uzyskanych danych dochodzę do wniosku, że poczucie sensu życia w sytuacji uwięzienia związane jest z transformacją jakościowych elementów osobowości, która wymaga czasu. Na szczycie hierarchii wartości osób skazanych z wyższym poczuciem sensu znajdują się wartości, inaczej cele życiowe, uwzględniające społeczną perspektywę oraz cechujące się otwartością i odwagą bardziej niż umacnianiem „Ja”. Należy może podkreślić, że religijność wewnętrzna spaja cele, motywy, wartości, myśli i afekty i kieruje człowieka ku wyższym potrzebom.* (str. 358).

W podsumowaniu autorka przypomniała główny cel: *przedstawiona praca miała na celu udzielenie odpowiedzi na pięć pytań badawczych oraz zweryfikowanie 32 hipotez badawczych. Pytania i hipotezy tej pracy dotyczą noetycznego wymiaru osobowości więźniów recydywistów penitencjarnych.* (str. 358) Zgadzam się, że jakościowe elementy osobowości osób skazanych są rzadko badane, zarówno przez polskich jak i zagranicznych naukowców, także z powodu wątpliwości co do zasadności pytania o poczucie sensu życia, a także sensu badania ich religijności. Na te wątpliwości tak odpowiedziała autorka: *Moim zdaniem ma – zarówno z powodów poznawczych jak i aplikacyjnych. Zakłady karne to instytucje, które mają na celu nie tylko izolowanie przestępców, ale także ich poprawę. Resocjalizacja osób odbywających karę pozbawienia wolności ma ich skłonić do zrozumienia i akceptacji norm i wartości społecznych – a po wyjściu na wolność przestrzegania przede wszystkim norm moralnych. Można byłoby powiedzieć, że więzienie jest organizacją o „charakterze moralnym”.* (str. 359). Odnośnie do pierwszego pytania badawczego, które dotyczyło kwestii istnienia różnic pomiędzy mężczyznami niekaranymi a więźniami w obszarze jakościowych elementów osobowości – religijności, poczucia sensu, wartości oraz ich relacji z radzeniem sobie ze stresem, pojawiły się następujące słowa: *Pokazuje to, że instytucja kary pozbawienia wolności wpływa na funkcjonowanie psychologiczne w wymiarze noetycznym osobowości w sposób szczególnie dotkliwy dla podtrzymywania poczucia sensu i kierowania się wartościami prospołecznymi rozumianymi wszak jako cel kary* (str. 359). Ustalenie znaczącej różnicy między więźniami a mężczyznami nigdy niekaranymi w zakresie orientacji religijnej i poczucia sensu życia prowadziło do następującego zapytania: *Czy wysokość orzeczonej kary*

pozbawienia wolności, czyli perspektywa przewidywanego czasu pobytu w więzieniu oraz rzeczywistego w nim pobytu wiążą się w jakiś sposób z mierzonymi zmiennymi psychologicznymi, a więc przede wszystkim z typem orientacji religijnej i poczuciem sensu życia także z systemem wartości, stopniem ogólnego poczucia więziennych dolegliwości oraz strategiami radzenia sobie ze stresem (str. 360). Analiza uzyskanych danych empirycznych potwierdziła, że istnieją relacje pomiędzy perspektywą przewidzianego okresu pobytu w zakładzie a badanymi zmiennymi. Długość przewidzianej kary - w świetle badań autorki - wpływa na sposób przeżywania osadzenia. Im dłuższa, tym dolegliwości więzienne są niższe, co jest adaptacją do okoliczności sytuacji dobrze określonej. Podobnie ogólne poczucie sensu życia wzrasta z długością orzeczonej kary. Autorka w przypadku wszystkich pytań i hipotez ilustruje swoje wnioski wcześniejszymi badaniami lub wnioskami z literatury przedmiotu.

Ciekawe są wnioski dotyczące orientacji religijnej skazanych, zmieniające się z długością perspektywy osadzenia. Kara krótkoterminowa nie sprzyja tej orientacji, co ma potwierdzenie w badaniach Folkman & Lazarus (1980). Z kolei skazani średnioterminowi (pomiędzy 15 a 30 lat) częściej poszukiwali wsparcia, co potwierdza do pewnego stopnia wnioski Glasera (1964), dowodzącego, iż skazani śródoterminowi częściej poszukują relacji niż skazani krótkoterminowi i dożywotni. Skazani na dożywotnią karę pozbawienia wolności korzystają ze stylów - akceptacja i zwrot ku religii, a rzadziej z zaprzeczenia, co jest zgodne z doniesieniami, iż religijność jest istotnym czynnikiem oddziałującym na dostosowanie i zachowanie więźniów narażonych na dłuższe i intensywne dolegliwości (Koenig, 1995; Manhouj i in., 2014). Autorka dobrze określiła relacje perspektywy czasowej uwięzienia na sytuację więźniów, a długość pobytu w zakładzie karnym ma znaczenia dla kondycji psychologicznej, co potwierdziły 3 profile. Pierwszy profil – mniej niż 5 lat odosobnienia to niższe poczucie sensu życia, poszukająca orientacja religijna, hierarchia wartości skierowana na wartości hedonistyczne i interes indywidualny. Drugi profil - więcej niż 5 lat, mniej niż 10 lat w więzieniu, to nieco wyższe poczucie sensu życia, a strategie radzenia sobie są najbardziej zróżnicowane, adaptacyjne i prospołeczne. 3 profil – więcej niż 10 lat osadzenia, to osoby przejawiające religijną orientację zewnętrzną, posiadają najwyższe poczucie sensu życia. Autorka słusznie z pewną ostrożnością przyjęła, że *im dłuższy czas izolacji tym rzadziej skazani przejawiają poszukującą orientację religijną, posiadają wyższe poczucie sensu życia, preferują wartości skierowane na interes mieszany, zaś strategie radzenia sobie ze stresem wskazują na najwyższą tendencja prospołeczną w okresie między 5 a 10 rokiem odbywania kary.* (str. 362). Przeprowadzone analizy autorskich badań potwierdziły słuszność założeń o relacji pomiędzy religijnością a poczuciem sensu życia w sytuacji trudnej.

W zakończeniu jest odwołanie do części teoretycznej pracy, w której autorka napisała, że religia towarzyszy człowiekowi, posiadając adaptacyjny charakter i nadając sens każdej okoliczności. Złożona sytuacja trudna, jaką stanowi izolacja więzienna, jest okolicznością silnie stresującą, a przeprowadzone badania potwierdziły, że obniża ona rzeczywiście poczucie sensu życia. Poczucie sensu życia jest poznawczym fenomenem z motywacyjnymi i afektywnymi oraz biologicznymi konsekwencjami, Dlatego tak istotne zdaniem autorki - jest doprecyzowanie, co wpływa na kształtowanie się poczucia sensu w sytuacji osadzenia. Autorka przedstawia wnioski z badań dotyczące długości osadzenia: *W początkowych etapach uwięzienia występuje obniżenie poczucia sensu życia i dominacja religijnej orientacji*

P.W.

poszukującej. Z czasem jednak, gdy dochodzi do utrwalenia się religijnej orientacji wewnętrznej wzrasta ogólne poczucie sensu życia wśród więźniów i ma to również wpływ na charakterystyczne adaptacje w postaci strategii radzenia sobie ze stresem. (str. 364). W tym podsumowaniu przyjęto słusznie, że potrzeba sensu życia jest ważną siłą, wynikającą z poznawczej konstytucji człowieka, będąc uniwersalną siłą zależną od religijności wewnętrznej. Zasoby sensotwórcze i religijne mogą przeciwdziałać patologiom psychicznym i społecznym, sprzyjając skutecznej resocjalizacji osób pozbawionych wolności, co jest optymistycznym wnioskiem wynikających z badań.

Kierunki dalszych badań to ostatnia część pracy, skierowana ku przyszłości. Zdaniem autorki władze instytucji resocjalizacyjnych powinny wykorzystać wyniki tych badań do przyszłej pozytywnej readaptacji skazanych do świata zewnętrznego i zarządzania odzyskaną wolnością, tworząc *specjalne programy resocjalizacyjne mające za cel kształtowanie się postaw noetycznych*. (str. 365). Autorka mówi o serii zamysłów badawczych dotyczących wartości oraz integracyjnych narracji życiowych: religijności, ale także w obliczu zmian sekularyzacyjnych – duchowości, poprzez trzy jej kolejne badania. Badanie I: o charakterze repilkacyjnym – będące powtórzeniem badań pierwotnych. Badanie II: o charakterze narracyjnym - badanie jakościowe, związane ze skłonnością ludzi do kreacji historii swojego życia i nadawania mu sensu oraz spójności. Badanie III: o charakterze quasi-eksperymentalnym, które w słowach autorki: *mogłoby mieć postać badań quasi-eksperymentalnych pozwalających pomimo braku randomizacji i ścisłej kontroli wszystkich moderatorów - na ostrożne wnioskowanie przyczynowo-skutkowe*. Zostały opisane etapy tych badań, celowy dobór grup więźniów itd. Przedstawione kierunki dalszych badań pozwalają wierzyć, że niełatwa i ważna tematyka badawcza podjęta przez autorkę będzie kontynuowana, zapewne przy pracy klinicznej ze skazanymi w warunkach odosobnienia. Ta zapowiedź dalszych działań kończy recenzowane dzieło, po którym przedstawiono bibliografię.

Podsumowując recenzowaną pracę doktorską, uważam, że odpowiedziała ona w stopniu dobrym na pytanie o orientację religijną oraz poczucie sensu życia krótko i długoterminowych więźniów recydywistów. Dzieło to solidnie przeprowadzona praca badawcza. Teoretyczne analizy nie zawsze były pogłębione i nie zostały zakończone autorskimi konkluzjami, ale zrekompensowały to przemyślane i poprawnie wykonane badania, zakończone celnymi wnioskami i aplikacjami do praktyki resocjalizacyjnej, z perspektywą dalszych badań. Rozprawa prezentuje w sposób uporządkowany nową wiedzę na temat religijności, duchowości i poczucia sensu życia osób odosobnionych. Po koniecznych poprawkach i uzupełnieniach badawcza część dzieła może być wydana drukiem. **Recenzowane dzieło oceniam pozytywnie - rozprawa mgr Janiny Krystyny Pawłowskiej spełnia ustawowe wymagania wobec prac na stopień doktora, wymienione w art. 13.1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym z dnia 14.03.2003 roku. Wnoszę o przyjęcie tej rozprawy, dopuszczenie Autorki do końcowych etapów przewodu doktorskiego i o nadanie jej stopnia naukowego doktora nauk społecznych w dyscyplinie psychologia.**

Dr hab. Piotr Krakowiak, prof. UMK

Edynburg, 21.09.2020 rok

